

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ

B. Κ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ

1. Προτού να ασχοληθούμε με τους ιστορικούς νόμους, ας δούμε πρωτίτερα τι εννοούμε με τον όρο επιστήμη και πώς ο άνθρωπος και ιδιαίτερα ο μελετητής της ιστορίας, ο φιλόσοφος της ιστορίας, έφτασε στη διατύπωση ιστορικών νόμων. Με τον όρο επιστήμη εννοούμε τις γνώσεις, οι οποίες α) έχουν κατακτηθεί μεθοδικά και έχουν ταξινομηθεί συστηματικά, β) στο σύνολό τους αποτελούν παραδεκτές αλήθειες, γ) μας επιτρέπουν να προβλέπομε με επιτυχία τη μελλοντική πορεία των φαινομένων και δ) είναι αντικειμενικές, δηλαδή τις παραδέχεται κάθε απροκατάληπτος παρατηρητής, που έχει τη διάθεσή του τα ίδια στοιχεία, άσχετα από τις προσωπικές του προτιμήσεις και απόψεις¹. Και κατά τον Herder η επιστήμη της ιστορίας ασχολείται με το τι γίνεται στην πραγματικότητα και όχι με το τι θα μπορούσε να γίνει σύμφωνα με τα γραμμένα της μοίρας², δηλαδή αυτή ασχολείται με τα πραγματικά ιστορικά γεγονότα. Και μελετώντας ο άνθρωπος ειδικά τα ιστορικά γεγονότα, προσπαθεί να βρει πίσω από αυτά κάποιους νόμους, σαν τους φυσικούς, που τα διέπουν. Με το θέμα αυτό ασχολείται η φιλοσοφία της ιστορίας, που πρωτοεμφανίζεται ήδη στην ελληνική αρχαιότητα και στους πρωτοχριστιανικούς αιώνες. Κατά τον 18ο αιώνα παρουσιάζεται πιο συστηματικά, αυτόνομα και επώνυμα από το Βολταίρο στα 1765, που πρωτοχρησιμοποίησε και τον όρο, και από τον Ιταλό Vico (1688-1744) στα 1765 με το έργο του «*Αρχές μιας νέας επιστήμης για την κοινή φύση των εθνών*». Ως ανεξάρτητο είδος έρευνας παρουσιάζεται από τον I.G. Herder με το έργο του «*Ιδέες για τη φιλοσοφία της ιστορίας της ανθρωπότητας*» και από τον Hegel στα 1834 με το έργο του «*Παραδόσεις για μια ιστορία της φιλοσοφίας*».

Όπως είναι γνωστό, τα διάφορα φαινόμενα και αντικείμενα διακρίνονται για την πολυμορφία, την ανομοιοότητα και την ατομικότητά τους σε μεγάλο ή μικρό βαθμό, αλλά παράλληλα έχουν και κοινά γνωρίσματα και ομοιότητες, άλλοτε μικρές και άλλοτε μεγάλες, δηλαδή μια ομοείδεια, πάνω στην οποία στηρίζει η νόηση τα επαγωγικά της συμπεράσματα και δημιουργεί την επιστήμη³. Ο άνθρωπος λοιπόν με τη βοήθεια της απλής και της συστηματικής (άμεσης ή έμμεσης) παρατήρησης και της μέτρησης διαπιστώνει με επαγωγικό τρόπο την ομοείδεια, που παρατηρείται στην εμπειρική πραγματικότητα, και κατόπιν κάνει γενικεύσεις, που τις διατυπώνει με τη μορφή νόμων. Η ομοείδεια παρατηρείται σε μεγαλύτερο βαθμό στον ανόργανο χώρο (ανόργανη ύλη και φυσικά φαινόμενα), σε σχετικά μικρότερο βαθμό στον ενόργανο (έμβια ύλη και στα βιολογικά φαινόμενα) και σε μικρότερο ή ελάχιστο ή αμελητέο βαθμό στον υπεροργανικό χώρο. «Αυτός περιλαμβάνει τον άνθρωπο ως πνευματικότητα και τα κοινωνικοπολιτιστικά φαινόμενα, με τα οποία ασχολούνται οι κοινωνικές επιστήμες και η ιστορία, που είναι μια από αυ-

τές». Η μέτρηση χρησιμοποιείται και στον υπεροργανικό χώρο, στον οποίο ανήκει και η ιστορία, ιδιαίτερα με την επέκταση της ποσοτικής μεθόδου στη διερεύνηση φαινομένων του με τη βοήθεια της στατιστικής, των μαθηματικών και του ηλεκτρονικού υπολογιστή⁴.

2. Ο άνθρωπος τη γενικευτική αυτή τάση του κατά τη διατύπωση νόμων για την ερμηνεία των φυσικών και βιολογικών φαινομένων προσπαθεί να την εφαρμόσει και στις κοινωνικές επιστήμες και στην ιστορία για την ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων. Και στη διατύπωση νόμων βοηθάει ιδιαίτερα η ποσοτική ιστορία. Γενικά και οι φυσικές επιστήμες και η ιστοριογραφία δε χρησιμοποιούν ριζικά διαφορετικές μεθόδους, γιατί και οι δύο προσπαθούν να φτάσουν στη γενικότητα, «για να θεωρήσουν σε μεγαλύτερη έκταση το αντικείμενό τους και να το συντάξουν συστηματικότερα»⁵. Αλλά τελικά οι ιστορικοί νόμοι, σε όση γενίκευση και αν φτάσουν, δεν μπορούν να ξεπεράσουν κάποια όρια και να φτάσουν σε κάποια ευρύτητα και γενικότητα, ώστε να αποκτήσουν απόλυτο και καθολικό κύρος. Με βάση λοιπόν τους νόμους αυτούς ο άνθρωπος μπορεί να κάνει κάποιες προβλέψεις για την ιστορική πορεία του ανθρώπου, οπωσδήποτε όμως «οι γενικεύσεις αυτές δεν μπορούν να έχουν βέβαια την αδήριτη αναγκαιότητα των φυσικών νόμων, αλλά είναι νόμοι με κάποια ελαστικότητα ως προς το χρόνο διαδοχής ανάμεσα στα αίτια και τα αποτελέσματα και ως προς τις λεπτομέρειες των εξελίξεων»⁶. Παρ' όλο όμως τον περιορισμό τους μας βοηθούν σημαντικά για την κατανόηση και την ερμηνεία ιστορικών γεγονότων και φαινομένων⁷. Τους ιστορικούς νόμους μπορούμε να τους χωρίσομε σε χρονικούς ή μακροσκοπικούς και σε χωροχρονικούς ή εποχικούς. Οι πρώτοι, με τους οποίους ασχολούνται οι φιλόσοφοι, είναι γενικοί και αναφέρονται σε όλες τις εποχές και σε όλους τους τόπους, ενώ οι δεύτεροι, με τους οποίους ασχολούνται οι κοινωνιολόγοι και οι ιστορικοί, αναφέρονται σε μια ορισμένη μόνο εποχή και σε ορισμένο μόνο τόπο.

Μιλήσαμε παραπάνω για ποσοτική ιστορία. Τι είναι όμως αυτή; Ποσοτική ιστορία είναι εκείνη που χρησιμοποιεί τις μετρήσεις και τους ποσοτικούς υπολογισμούς στα διάφορα μετρήσιμα ποσοτικά στοιχεία και τα κατατάσσει σε σειρές ομοειδών και συγκρίσιμων δεδομένων⁸. Στηρίζεται σε όμοια φαινόμενα, που μπορούν να μετρηθούν. Κατόπιν με τη βοήθεια των ηλεκτρονικών υπολογιστών τα αναλύει σύμφωνα με τις μεθόδους της στατιστικής και στηρίζει πάνω τους γενικεύσεις. Έχει ως στόχο της τη συλλογική δράση της ομάδας και όχι ενός ατόμου και αποβλέπει στο να διαπιστώσει και να αναλύσει τις τάσεις και τις ανακυκλήσεις, που εμφανίζονται στα ιστορικά φαινόμενα και έχουν ομοειδία, συγκρισιμότητα και περιοδικότητα, δηλαδή δεν είναι μεμονωμένα και ανεπανάληπτα. Λ.χ. εξετάζομε τις ιστορικές περιόδους κατά τις οποίες γίνονται σε μια χώρα ή και περισσότερες οι διάφορες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, για να διαπιστώσομε σε ποιες κυρίως εποχές γίνονται αυτές. Οι ποσοτικές μετρήσεις μπορούν να γίνουν κυρίως στη σύγχρονη εποχή, για την οποία υπάρχει αρκετό υλικό, ενώ για την παλιά είναι κάπως δύσκολο, γιατί, εκτός από τις άλλες δυσκολίες, υπάρχει και έλλειψη στοιχείων. Για τη σύγχρονη λοιπόν εποχή μπορούμε να είμαστε ακριβέστεροι και στην έκφρασή μας και στη διάγνωση των γεγονότων που μελετούμε.

Γενικά με τις ποσοτικές μετρήσεις βελτιώνομε την ιστορική έρευνα, γιατί απο-

κτούμε περισσότερες και ακριβέστερες γνώσεις, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι φτάνουμε στην τελειότητα και ότι με την αποκλειστική χρήση τους οδηγούμαστε οπωσδήποτε στην ολοκλήρωση της συγγραφής της ιστορίας. Μόνες τους αυτές χωρίς την αξιοποίησή τους από τον ιστορικό είναι απλά άφωνα στοιχεία. Γι' αυτό χρειάζεται οπωσδήποτε ο αμερόληπτος και προσεκτικός μελετητής της ιστορίας, που θα χρησιμοποιήσει τα δεδομένα της ποσοτικής ιστορίας και με σφαιρική παρουσίαση και ερμηνεία των ιστορικών φαινομένων θα οδηγηθεί σε κάποιες γενικεύσεις. Πάντως τα συμπεράσματα της ποσοτικής μέτρησης μόνα τους για την ιστορία δεν είναι αποφασιστικά, γιατί την αξιοποίησή τους θα την κάνει ο ιστορικός, του οποίου και μόνο οι κρίσεις είναι αποφασιστικές⁹.

Βέβαια η ποσοτική ιστορία μάς βοηθάει να εξάγομε από σύνολα γεγονότων πιο συστηματικές και πιο αντικειμενικές γενικεύσεις και αφαιρετικές κρίσεις, που αποτελούν και τους λεγόμενους ιστορικούς νόμους. Οι ιστορικοί όμως νόμοι, επειδή ασχολούνται με τα ιδιότυπα πνευματικά και ανεπανάληπτα ιστορικά φαινόμενα, έχουν μια ιδιαιτερότητα και μερικότητα και γι' αυτό δεν μπορούν να έχουν την αυστηρή φυσιοκρατική νομοτέλεια, την αμεσότητα και την καθολική ισχύ των φυσικών νόμων, που αφορούν τα φυσικά και τα βιολογικά φαινόμενα και που συνάγονται με τη βοήθεια του αναλυτικού στατιστικού λογισμού και μπορούμε να τους επαληθεύσουμε και πειραματικά¹⁰. Αλλά και στον ανόργανο μικρόκοσμο της φυσικής (στο χώρο των ατομικών φαινομένων) σύμφωνα με την αρχή της απροσδιοριστίας του Heisenberg δεν μπορούμε να έχουμε ακριβείς μετρήσεις, με αποτέλεσμα να κλονιστεί το κύρος ακόμη και των φυσικών νόμων. Εξάλλου απόλυτα όμοια φαινόμενα δε βρίσκουμε ούτε και στα βιολογικά και στα φυσικά φαινόμενα. Η ιδιαιτερότητα των ιστορικών νόμων οφείλεται στο ότι αναφέρονται μόνο σε όμοια γεγονότα του παρελθόντος και ισχύουν μόνο για φαινόμενα ορισμένου τόπου και χρόνου. Γι' αυτό και απόλυτα όμοια ιστορικά φαινόμενα δεν υπάρχουν, ώστε να μας προσφέρουν επαρκή στοιχεία για πρόβλεψη¹¹. Ωστόσο υπάρχουν και κάποια ιστορικά φαινόμενα, που, παράλληλα με τις διαφορές τους, έχουν και κάποιες, λίγες ή πολλές, ομοιότητες, μικρή ή μεγάλη ομοείδεια, συγκρισιμότητα και περιοδικότητα, που οπωσδήποτε μας οδηγούν σε ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Επομένως μπορούμε και στην ιστορία, που ασχολείται με την ευμετάβολη ανθρώπινη δράση, να κάνουμε κάποιες γενικεύσεις, που τείνουν να πάρουν τη μορφή νόμων και που μας βοηθούν να κάνουμε κάποιες προβλέψεις για το άμεσο και απώτερο μέλλον. Στην ιστορία όμως δεν ισχύουν νόμοι αυστηροί, όπως στις θετικές επιστήμες, δηλαδή δεν υπάρχει αυστηρή φυσιοκρατική νομοτέλεια και αιτιοκρατία. Οι νόμοι στην ιστορία και γενικά στις κοινωνικές επιστήμες παρουσιάζονται ως τάσεις, δηλαδή ως ιδιάζουσες μορφές νόμων, είναι «νόμοι» με ορισμένες προϋποθέσεις, γιατί παρεμβαίνει και τους τροποποιεί κάθε φορά ο ενεργητικός και ευμετάβολος ανθρώπινος παράγοντας. Με άλλα λόγια ο άνθρωπος είναι δημιουργήμα των κοινωνικοϊστορικών όρων, όχι όμως κατά τρόπο μηχανιστικό, όπως υποστηρίζουν οι μηχανικοί υλιστές του 18ου αιώνα και ορισμένοι σημερινοί αδιάλλακτοι φιλόσοφοι και βιολόγοι με νεοθετικίστικες απόψεις. Με δύο λόγια ο άνθρωπος είναι συγχρόνως δημιουργήμα, αλλά και δημιουργός αυτών των κοινωνικών όρων. Την ενεργητική δράση του ανθρώπου την αναγνώρισε και ο ίδιος ο

Μαρξ, παρ' όλο που παραμένει πάντοτε ένας ντετερμινιστής¹². Πάντως τελικά και στην ιστορία λειτούργησαν, λειτουργούν και θα λειτουργούν και στο μέλλον κάποιες σχέσεις αιτίου και αποτελέσματος, κάποιες γενικεύσεις και προβλέψεις, που δεν έχουν βέβαια την αυστηρότητα, την ακρίβεια και την αμεσότητα των φυσικών νόμων, γιατί και τα ιστορικά γεγονότα, μια και γίνονται από όντα ανθρώπινα, που λίγο πολύ έχουν τις ίδιες ανάγκες, δεν είναι μοναδικά και ανεπανάληπτα. Επομένως και οι γενικεύσεις στην ιστορία τείνουν να πάρουν τη μορφή κάποιου νόμου και να λειτουργήσουν μακροπρόθεσμα σε μια αδήριτη σχεδόν αναγκαιότητα¹³, που έχουν όμως ελαστικότητα.

Για να οδηγηθούμε όμως στην εξαγωγή όσο το δυνατό εγκυρότερων πιθανολογικά συμπερασμάτων, απαιτείται μεγάλη προσοχή. Πρέπει δηλαδή οι γενικεύσεις να στηρίζονται όχι σε σκόρπιες, τυχαίες και εντυπωσιακές μαρτυρίες, αλλά στη συστηματική και προσεκτική μελέτη όσο το δυνατό περισσότερων και έγκυρων πηγών. Τελικά και οι ιστορικοί νόμοι παρά τη χαλαρότητά τους πηγάζουν οπωσδήποτε από κάποια αναγκαιότητα, ώστε να παίρνουν τη μορφή μιας γενίκευσης ορισμένων διαπιστώσεων. Γι' αυτό και δεν έχει δίκιο ο Κ. Popper¹⁴, ο Αυστριακός φιλόσοφος και κοινωνιολόγος (1902-), όταν υποστηρίζει ότι η ιστορία το μόνο που μπορεί να κάνει είναι περιγραφές μεμονωμένων γεγονότων και επομένως «δε μπορεί να υψωθεί σε ευρύτερες θεωρητικές γενικεύσεις» και ούτε να φτάσει ως κοινωνική επιστήμη σε αντικειμενική αλήθεια¹⁵. Από την άλλη είναι εξίσου υπερβολικές και οι απόψεις του Κοντορσέ (1743-1794), Γάλλου φιλοσόφου και πολιτικού, ότι η πρόοδος της ανθρωπότητας διέπεται από ορισμένους γενικούς νόμους και ότι «άμα τους γνωρίσομε, μπορούμε να προβλέψομε, να κατευθύνομε και να επιταχύνομε την παραπέρα ανάπτυξη της κοινωνίας»¹⁶.

Γι' αυτό και επιβάλλεται η εξήγηση ενός ιστορικού γεγονότος με βάση τα προηγούμενα γεγονότα και τα ορατά αίτιά του να γίνεται κατά προσέγγιση και όχι απόλυτα. Επίσης και η πρόβλεψη μελλοντικών εξελίξεων πρέπει να εκφράζεται με μικρή ή μεγάλη πιθανότητα και μόνο σε γενικές γραμμές και όχι με απόλυτη αυστηρότητα. Δηλαδή στην ιστορία ισχύει μια «κάπως χαλαρή αναγκαιότητα, που είναι ευδιάκριτη, αλλά δε μπορεί να περιγραφεί ή να αναλυθεί πάντα», όπως στις φυσικές επιστήμες. Οι ιστορικοί νόμοι λοιπόν έχουν κάποια χαλαρότητα και ελαστικότητα¹⁷. Επομένως, αφού τα ιστορικά γεγονότα δε διέπονται από αυστηρή αιτιοκρατία, όπως τα φυσικά φαινόμενα, ώστε να μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι από ένα ορατό αίτιο θα προκύψει ένα μετρήσιμο και ισοδύναμο αποτέλεσμα, δε μπορούμε στην ιστορία να κάνομε γενικεύσεις, που να μπορούν να συμβολιστούν με μαθηματικές εξισώσεις, όπως στη φυσική.

3. Μια και χρησιμοποιούμε συχνά τους όρους ερμηνεία και εξήγηση στη μελέτη της ιστορίας, θεωρούμε σκόπιμο να διευκρινίσομε το νόημά τους. Η λέξη ερμηνεία αναφέρεται στα εσωτερικά, στα αθέατα κίνητρα τα οποία (άσχετα αν είναι ομολογημένα ή όχι) συμπεραίνονται από τις πράξεις, και των οποίων η ύπαρξη και η επενέργεια εικάζεται από τις εξωτερικευμένες και ορατές πράξεις. Αφορά την αθέατη εσωτερική όψη της ανθρώπινης δράσης επώνυμων προσώπων, που δρουν. Κατά την ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων τα κίνητρα τα αναζητούμε στα βιώματα των προσώπων, δηλαδή στο τι σκέπτονταν, τι επιδίωκαν και τι προσδοκού-

σαν τα συγκεκριμένα επώνυμα πρόσωπα κατά το χρόνο της δράσης τους (σκέψεις, συγκινήσεις, σκοπούς που θέλησαν να εκφράσουν)¹⁸. Η λέξη όμως εξήγηση αναφέρεται στα αίτια, στις ορατές ή εξωτερικές συνθήκες, στους αντικειμενικούς όρους, που επηρέασαν και διαμόρφωσαν την ανθρώπινη νόηση (σκέψη, απόφαση, δράση). Αναφέρεται στα εξωτερικά κίνητρα της δράσης των ατόμων και των ομάδων, που έκαναν αναγκαία την πορεία των γεγονότων και τη συντελεσμένη ανθρώπινη δράση. Η εξήγηση αφορά τη συλλογική ανθρώπινη δράση (ανθρώπινες κοινωνίες, ανθρώπινες ανάγκες, όρους ανθρώπινης ζωής και επιβίωσής της). Και οδηγεί σε βαθύτερη κατανόηση της ιστορίας. Με την εξήγηση αναζητούμε τις αντικειμενικές κοινωνικές περιστάσεις και τα αντικειμενικά και απώτερα αίτια, που διαμόρφωσαν και τη συνείδηση και τα κίνητρα των επώνυμων προσώπων, που οδήγησαν στην ανθρώπινη δράση. Δηλαδή συνετέλεσαν, ώστε οι πρωταγωνιστές να σκέφτονται και να ενεργούν, όπως σκέφτηκαν και ενήργησαν μέσα στα συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα¹⁹.

Και κάτι ακόμη θα προσθέσουμε. Στα ιστορικά φαινόμενα μόνο με τη βοήθεια της σύγκρισης, που αποτελεί γενικευμένη μορφή αναλογίας, μπορούμε να διατυπώσουμε κάποιους νόμους ή καλύτερα ιστορικούς κανόνες για την κατανόηση των ιστορικών γεγονότων. Για να πλησιάσουμε όμως την αντικειμενικότητα, οφείλομε να εξετάζουμε τα γεγονότα *Sine ira et studio* (= χωρίς οργή και μεροληψία)²⁰. Επιβάλλεται ακόμη να μελετούμε τα ιστορικά γεγονότα από διάφορες πλευρές (κοινωνική, πολιτική, οικονομική, θρησκευτική κ.λπ.) και με βάση τις ομοιότητες, που θα διαπιστώσουμε, να καταλήξουμε σε γενικότητες με ανάλογο χαρακτήρα (κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, πνευματικό, θρησκευτικό κ.λπ.)²¹. Πάντως, όταν εξετάζουμε την ιστορία, αντί να την εξετάζουμε με βάση μια σπουδαία προσωπικότητα, πιο σωστό είναι να την εξετάζουμε με βάση τις δομικές μεταβολές, που συντελούνται στις πολιτισμικές δομές. Και δομές στην ιστορία ονομάζονται οι διάφορες πολιτισμικές πραγματικότητες με μακρόχρονη διάρκεια (μέχρι και αιώνων), όπως γεωγραφικές, οικολογικές, οικονομικές, κοινωνικές, τεχνικές, δημογραφικές, πολιτικές, θεσμικές, εκπαιδευτικές, ιδεολογικές, που επηρεάζουν τη ζωή του ανθρώπου και δίνουν το ιδιαίτερο χρώμα στην ιστορία²².

4. Τελικά για την αξιοποίηση της ιστορίας οπωσδήποτε ο ιστορικός, οποιαδήποτε και αν είναι τα κίνητρά του, γράφοντας ιστορία, δεν πρέπει, αν σέβεται τον εαυτό του, να περιορίζεται μόνο στην περιγραφή των γεγονότων, αλλά και να προσπαθεί να εξηγήσει και το γιατί έγιναν αυτά. Γι' αυτό και είναι υποχρεωμένος να κάνει κάποιες γενικεύσεις και να διατυπώνει ένα είδος ιστορικών νόμων, που θα αποτελούν γενικές κατευθύνσεις για μελλοντική δράση του ανθρώπου. Ένας τέτοιος νόμος είναι η γενική αλήθεια του ιστορικού Acton ότι «όλες οι εξουσίες φθείρουν και η απόλυτη εξουσία φθείρει απόλυτα». Αυτές οι γενικεύσεις, όπως γενικά οι γενικεύσεις σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες²³, αν και δεν μπορούν να αποτελέσουν ειδικές και σίγουρες οδηγίες πρόγνωσης για το μέλλον, γιατί συνήθως υπεισέρχονται οι παράγοντες του τυχαίου και του απροσδιόριστου εξαιτίας της μεταβλητότητας της ευμετάβολης δράσης του ανθρώπου, εν τούτοις είναι έγκυρες και χρήσιμες για τον άνθρωπο, γιατί του χρησιμεύουν σαν ένα είδος φωτεινών σηματοδοτών για την πορεία του στο άγνωστο μέλλον²⁴. Ο ιστορικός δηλαδή

διυλίζει από την εμπειρία του παρελθόντος ό,τι μπορεί κατά τη γνώμη του να εξηγηθεί και να ερμηνευτεί με τη λογική και από αυτό βγάζει συμπεράσματα, που μπορούν να χρησιμεύσουν στον άνθρωπο ως οδηγός δράσης για το μέλλον. Έτσι τελικά, οι ιστορικοί, αν και δεν είναι προφήτες, είναι σε θέση να προβλέπουν και να προφητεύουν συχνά το μέλλον, αλλά φυσικά με κάποια πιθανότητα.

Αυτή η πρόβλεψή τους όμως δε μπορεί να διατυπωθεί με απόλυτη βεβαιότητα ή έστω με απλή βεβαιότητα, ότι δηλαδή, όποτε εμφανίζεται Α, θα επακολουθήσει οπωσδήποτε Β²⁵, αλλά με μεγάλη ή μικρή πιθανότητα και σε γενικές μόνο γραμμές και όχι με λεπτομέρειες²⁶. Ο C.G. Hempel πριν από 40 περίπου χρόνια για την εξήγηση των ιστορικών γεγονότων διατύπωσε και κάποιους ιστορικούς νόμους, με τους οποίους προσπάθησε να ερμηνεύσει παραγωγικά (με τη βοήθεια της παραγωγής) και νομολογικά (με τη μορφή νόμων) ορισμένα ιστορικά φαινόμενα κατά το σχήμα αιτίας και αποτελέσματος, όπως στις θετικές επιστήμες²⁷. Επειδή όμως οι ανθρώπινες πράξεις επηρεάζονται από τα υποκειμενικά κίνητρα των ανθρώπων, δεν πρέπει να εφαρμόσομε για την εξήγησή τους τους νόμους του Hempel, όπως ακριβώς στις φυσικές επιστήμες. Εξάλλου οι περισσότεροι μελετητές τους απορρίπτουν εντελώς και μόνον ελάχιστοι τους παραδέχονται, αλλά και ο ίδιος αργότερα τους τροποποίησε, προσθέτοντας και κάποιες καινούριες παραλλαγές²⁸. Κατά το Magx η εξήγηση στην ιστορία πρέπει να αποβλέπει στην εξήγηση των ατομικών και συλλογικών αποφάσεων και πράξεων, μοναδικών και επαναλαμβανόμενων, καθώς και των αποτελεσμάτων τους, μιας ορισμένης περίπτωσης σε μια ορισμένη χρονική περίοδο ή των συνολικών αποτελεσμάτων σ' ένα εκτεταμένο χρονικό διάστημα²⁹.

5. Εδώ είναι ανάγκη να τονίσουμε ότι ο ιστορικός, και γενικά ο οποιοσδήποτε προσπαθεί να ερμηνεύσει τα ιστορικά γεγονότα, είναι απαραίτητο να βαθαίνει και να πλάταίνει την έρευνά του και συγκεντρώνει περισσότερες απαντήσεις στο «γιατί» των γεγονότων. Πρέπει δηλαδή να προσπαθεί να ανιχνεύσει περισσότερες αιτίες για την εξήγησή τους, για να αποφεύγει τη μονόπλευρη ερμηνεία μιας αιτίας, γιατί στα κοινωνικά φαινόμενα ισχύει ο νόμος των πολλαπλών αιτιών. Και, αφού τους βρει, κατόπιν είναι αναγκαίο να τις συσχετίσει και να τις ιεραρχήσει κατά τη σειρά της σπουδαιότητάς τους, χαρακτηρίζοντάς τις άλλες ως πρωταρχικές, άλλες κρίσιμες και άλλες υποβοηθητικές³⁰.

Επομένως πρέπει οπωσδήποτε να καταλάβομε ότι δεν υπάρχει καμιά καθολική αρχή ιστορικής αλλαγής. Άρα κανένας νόμος της Κοινωνιολογίας δε μπορεί να είναι υπερ-ιστορικός με καθολική ισχύ και γι' αυτό δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς αναφορά σε κάποια ειδική δομή κάποιας περιόδου. Γι' αυτούς τους λόγους δεν πρέπει να υποστηρίζει κανείς ότι η ιστορία διαμορφώνεται μόνο από μια αιτία, π.χ. μόνο από τις οικονομικές αναγκαιότητες ή από την κοινωνική δομή, και να αποκλείει εντελώς την επίδραση, έστω και ελάχιστη, και κάποιων άλλων, λ.χ. κάποιων προσωπικοτήτων, με την αιτιολογία ότι κανένα άτομο δεν μπορεί να κάνει τίποτε απέναντι στις πελώριες απρόσωπες κοινωνικές δυνάμεις.

Αυτό επιβάλλει, ώστε ο ιστορικός και γενικά κάθε μελετητής και κριτής της ιστορίας κατά την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας, για να αποφύγει την πλάνη και να μην επηρεαστεί η αντικειμενικότητά του από τις παγίδες, που του στήνουν

από τη μια η ποτέ πλήρης τεκμηρίωση, όποια κι αν είναι η αφθονία της, και από την άλλη τα ανθρώπινα πάθη του, ώστε να καταλήξει σε σωστά συμπεράσματα, χρειάζεται ολόπλευρη ενημέρωση πάνω στα ιστορικά γεγονότα και συνειδητή προσπάθεια. Απαιτείται ετοιμότητα, συστηματική μελέτη και κριτική των πηγών για την άρτια και βαθιά γνώση των πραγμάτων, άριστη μέθοδος έρευνας, κατανόηση και ερμηνεία των πηγών, διασταύρωση των πληροφοριών, εξήγηση των γεγονότων, εύρεση των κινήτρων των προσώπων που ενεργούν και, προπάντων, ασίγαστος πόθος και ακούραστη συνεχής προσπάθεια για την εύρεση της αλήθειας, ώστε να φτάσει στην αληθινή έκθεση των γεγονότων³¹. Παρ' όλα αυτά είναι δυνατό και πάλι να μη φτάσει στην απόλυτη αντικειμενικότητα.

Κι αυτό οφείλεται σε πολλούς λόγους. Ένας σοβαρός λόγος είναι ο ίδιος ο ιστορικός. Κι αυτό, γιατί η αξιολογική του στάση απέναντι στα γεγονότα και στα κίνητρά τους έχει κάποια υποκειμενικότητα εξαιτίας, εκτός από τα άλλα αίτια, και από την προέλευσή του και από τις προσωπικές του συμπάθειες ή αντιπάθειές του, από την παιδεία του, από την επιστημονική συγκρότησή του, από την εμπειρία του και από τη γενικότερη ιδεολογία τη δική του ή του κοινωνικού περιβάλλοντός του και της εποχής του, δηλαδή από τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την ανθρώπινη δράση και την ιστορική ζωή³². Γι' αυτό και κάθε εποχή ξαναγράφει την ιστορία του παρελθόντος σύμφωνα με τις αντιλήψεις και τις ιδέες της και επομένως η διατύπωση αξιολογικών κρίσεων και ιστορικών νόμων για τα ιστορικά γεγονότα κινδυνεύει πάντοτε από κάποια ολισθηρότητα. Έτσι κάθε ιστορία αποτελεί μια προσπάθεια για την προσέγγιση της ιστορικής πραγματικότητας. Άρα οριστική ιστορία δεν υπάρχει. Γι' αυτό θα πρέπει να μην είναι απόλυτος, να αναγνωρίζει ότι οι γνώσεις του μπορεί να αποτελούν μια φάση στην ιστορία της αναζήτησης της αλήθειας και να αποδέχεται το διαλεκτικό ρυθμό της γνώσης³³.

Άλλοι λόγοι της δυσκολίας για την απόλυτη γνώση των αιτίων είναι: α) γιατί κάθε εποχή χρησιμοποιεί δικές της λέξεις ή σύμβολα, που δε μπορούν να τα καταλάβουν εύκολα οι ιστορικοί των μεταγενέστερων εποχών, για να τα ερμηνεύσουν σωστά, β) γιατί δεν είναι δυνατό για πολλούς λόγους να είναι όλες οι πηγές του παρελθόντος πάντοτε αξιόπιστες και γ) γιατί ο άνθρωπος, παρ' όλο που η ανθρώπινη φύση είναι ενιαία (δηλαδή ενεργούν οι άνθρωποι κάτω από την πίεση των ίδιων αναγκών, κυριαρχούνται λίγο πολύ από τα ίδια ανθρώπινα πάθη και έχουν τις ίδιες σχεδόν ανάγκες, όπως είναι οι οικονομικές ανάγκες, οι φιλοδοξίες για εξουσία, η επιδίωξη της ασφάλειάς τους, η δράση τους με βάση τα ιδεολογικά τους κίνητρα κ.λπ.), εν τούτοις έχει πλαστικότητα και ιστορικότητα εξαιτίας της μεταβλητότητάς του και γι' αυτό δεν ενεργεί και δε συμπεριφέρεται πάντοτε ομοίωμα. Παρ' όλα όμως αυτά τα εμπόδια, που συναντά ο ιστορικός, συχνά κατορθώνει να φτάνει στη διατύπωση γενικευτικών κρίσεων και αντικειμενικών νόμων. Και αυτό θα το πετυχαίνει, όσο περισσότερο συνειδητοποιεί την υποκειμενικότητα που ελλοχεύει στους ιστορικούς νόμους και όσο θα συνηθίζει να ακούει και την άλλη πλευρά, όπως ένας δίκαιος, ακέραιος και αμερόληπτος δικαστής. Στο κάτω κάτω σχετικότητα συνοδεύει όλες τις επιστημονικές γνώσεις, ακόμη και των θετικών επιστημών. Εδώ πρέπει ακόμη να διευκρινίσουμε ότι η μέθοδος της συμπαιθτικής κατανόησης της ιστορίας διευκολύνει βέβαια την κατανόηση της συμπερι-

φοράς των προσώπων, αλλά δεν προσφέρει εξήγηση των γεγονότων³⁴.

Αν όμως τώρα αναζητήσουμε να βρούμε κατά πόσο ο άνθρωπος ενεργεί περισσότερο επηρεασμένος από τα ψυχολογικά ή τα προσωπογενή κίνητρα ή τα αντίστοιχα συλλογικά ή κοινωνιογενή, με τη βοήθεια της Κοινωνιολογίας θα διαπιστώσουμε ότι ο άνθρωπος, ιδιαίτερα στα πολιτικά γεγονότα, ενεργεί με βάση τη συλλογική συνείδηση. Εν τούτοις οι ιστορικοί νόμοι οπωσδήποτε δεν έχουν, όπως είπαμε παραπάνω, την αυστηρή αναγκαιότητα και την κανονικότητα των φυσικών νόμων. Διακρίνονται για την κάποια χαλαρή ή ελαστική, αλλά ωστόσο ευδιάκριτη αναγκαιότητα και έτσι αφήνουν κάποια περιθώρια ελευθερίας στην ανθρώπινη βούληση και δράση. Αυτή δηλαδή η χαλαρότητα και ελαστικότητα είναι εκείνα που διασώζουν την ανθρώπινη ελευθερία και επιτρέπουν στον άνθρωπο ελευθερία επιλογής και δράσης. Τελικά λοιπόν η ιστορική εξέλιξη είναι αποτέλεσμα των ανθρώπινων στόχων, που τους επιδιώκει ο άνθρωπος με πάθος και με λόγο. Πρέπει δηλαδή να συνειδητοποιήσουμε από τη μια ότι η αναγνώριση των ιστορικών νόμων δε σημαίνει αμφισβήτηση της ανθρώπινης ελευθερίας και από την άλλη ότι η παραδοχή της χαλαρής αναγκαιότητάς τους δε σημαίνει ότι δε θεμελιώνονται στην ίδια συλλογιστική πορεία και στην ίδια λογική βάση των φυσικών νόμων. Επομένως και ο ιστορικός για τη συναγωγή αντικειμενικών ιστορικών νόμων πρέπει να στηρίζεται στον εμπειρικό νόμο της επαγωγής. Και τότε μόνο γίνονται παραδεκτοί ως αληθινοί, εφόσον επιβεβαιώνονται με την τεκμηρίωση των γεγονότων. Ο σωστός ιστορικός και γενικά ο σωστός άνθρωπος δε δέχεται έτοιμες αλήθειες, αλλά τις αναζητεί συνεχώς με έρευνα και κριτική διάθεση και τις αποδέχεται με έρευνα και τεκμηρίωση.

Κατά το Γάλλο Raymond Aron η ελευθερία θεωρητικά είναι εφικτή, αλλά στην καθημερινή πραγματικότητα δεν είναι ποτέ πλήρης, γιατί η δυνατότητα επιλογής και η απόφαση του ατόμου δεν πηγάζουν από το μηδέν. Τα περιθώρια της προσωπικής πρωτοβουλίας του ατόμου καθορίζονται από το παρελθόν, ενώ οι δυνατότητες της πολιτικής του δράσης από την ιστορική κατάσταση της κοινωνίας, μέσα στην οποία ζει. Επηρεάζεται ίσως από τις πιο στοιχειώδεις και πρωτόγονες παρορμήσεις, αλλά τελικά υπαγορεύονται και οι δύο από εκείνα που προηγήθηκαν πριν από αυτές³⁵. Κατά τον Aron τελικά η ιστορία είναι ταυτόχρονα αποτέλεσμα της τυφλής ορμής και του πνεύματος του ανθρώπου³⁶.

6. Τέλος, από τη μελέτη της δομής των ιστορικών κοινωνιών και των στοιχείων ή των παραγόντων τους προκύπτουν οι παρακάτω ιστορικοί νόμοι, που ισχύουν για όλες τις κοινωνίες, αλλά δεν επιφέρουν τα ίδια ακριβώς αποτελέσματα, δηλαδή έχουν ιστορικότητα, αλλά δεν ισχύουν ομοιόμορφα για κάθε ιστορική πραγματικότητα³⁷:

1. Ο άνθρωπος αλλάζει τη φύση με τις επεμβάσεις του σ' αυτήν, αλλά συγχρόνως αλλάζει και τη δική του φύση (σωματική και διανοητική).

2. Κάθε οικονομική μεταβολή προκαλεί μεταβολές και στην κοινωνία και κάθε μεταβολή στην κοινωνία επιφέρει μεταβολές και στην πολιτιστική κατάστασή της (στους θεσμούς και στην ιδεολογία της).

3. Κανένα από τα βασικά στοιχεία μιας ιστορικής κοινωνίας (κοινωνικό, οικονομικό, εκπαιδευτικό, πολιτικό, πολιτιστικό κ.λπ.) δε μπορεί να προκληθεί αυτό-

νομα και ανεξάρτητα, αλλά συσχετίζεται και επηρεάζεται συγχρονικά και από τα άλλα στοιχεία³⁸. Γι' αυτό, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε ένα ιστορικό γεγονός ή στοιχείο, θα πρέπει να το δούμε όχι μεμονωμένο, αλλά μέσα στο σύνολο των στοιχείων της ιστορικής πραγματικότητας (πολιτιστικά στοιχεία, όπως θεσμοί, ιδεολογία, επιστήμη, τέχνες, τεχνολογία-δομή κοινωνίας —οικονομικά στοιχεία και οικονομικές ανάγκες— συμφέροντα και ιδεολογίες ατόμων, ομάδων και τάξεων, που συνενώνουν τους ανθρώπους για κοινή δραστηριότητα και δημιουργείται έτσι η πάλη των τάξεων — φυσικοί και γεωγραφικοί παράγοντες κ.λπ.).

4. Όταν μια ομάδα συγκρούεται με έναν εξωτερικό εχθρό, τότε οι εσωμαδικές εσωτερικές συγκρούσεις κατά κανόνα μειώνονται, γιατί ο κίνδυνος μπροστά στον κοινό εχθρό συνενώνει.

5. Ο πόλεμος είναι μια από τις «σταθερές» της Ιστορίας, που δεν μπόρεσε ούτε ο πολιτισμός ούτε η δημοκρατία, τουλάχιστον ως σήμερα, να τον σταματήσουν ή τουλάχιστον να τον περιορίσουν. Έτσι μέσα στα 3421 τελευταία χρόνια (ως το 1968) τεκμηριωμένης ιστορίας μόνο 268 χρόνια υπήρξαν χωρίς πόλεμο, ο οποίος πηγάζει από την τάση των ανθρώπων να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους και τα πάθη τους, όπως εριστικότητα, περηφάνια, τάση για κυριαρχία, φιλοδοξίες κτλ.³⁹. Γι' αυτό και ο Κλεμανσό έλεγε ότι ο πόλεμος είναι πολύ σοβαρό πράγμα, ώστε να μην τον εμπιστευτούμε στους στρατιωτικούς.

6. Η μόνη αληθινή επανάσταση δημιουργείται με το διαφωτισμό των ανθρώπινων πνευμάτων και από τη βελτίωση των χαρακτήρων και επομένως οι μόνοι αληθινοί επαναστάστες είναι οι «φιλόσοφοι» και οι «άγιοι». Άρα λοιπόν, αν θέλουμε να βελτιώσουμε την ανθρώπινη κοινωνία, είναι ανάγκη βασική να διαφωτίσουμε τα ανθρώπινα πνεύματα και παράλληλα αυτοί κυρίως που κατέχουν τα διάφορα αξιώματα και τις διάφορες θέσεις (πολιτικοί, επιστήμονες, εκπαιδευτικοί, ιερωμένοι κ.λπ.) να βελτιώσουν πρώτα τον εαυτό τους, ώστε να χρησιμεύουν στους άλλους παράδειγμα για μίμηση⁴⁰. Γι' αυτό και ο Β. Ουγκό έλεγε «Για να μην κόψετε το κεφάλι ενός λαού, μορφώστε το» και ο Ντισραέλι επίσης ότι το βασικό κεφάλαιο της πολιτικής πρέπει να είναι η παιδεία.

7. Η ζωή είναι ανταγωνισμός και επιλογή⁴¹. Μάλιστα κατά το Μαρξ η ιστορία είναι ο συναγωνισμός ανάμεσα σε άτομα, ομάδες, τάξεις, κράτη για την εξασφάλιση τροφίμων, καυσίμων, πρώτων υλών και γενικά οικονομικής δύναμης⁴² και κατά το Λένιν πορεύεται αυτή όχι με ευθεία γραμμή, αλλά με τεθλασμένη και με πλαγιόδρομους⁴³.

8. Τα διάφορα συμφέροντα, και ιδιαίτερα των ισχυρών χωρών, διαμορφώνουν και καθορίζουν και την πολιτική τους απέναντι στις άλλες χώρες, φιλικές και εχθρικές, και κατευθύνουν την ιστορική τους δράση.

9. Όλες οι εξουσίες φθείρουν, μα η απόλυτη εξουσία φθείρει απόλυτα. Γι' αυτό ο κάθε πολιτικός θα πρέπει συνεχώς να θυμάται τα λόγια, που είπε ο αρχαίος Αγάθωνας ο Τεισαμενού: «Τόν ἄρχοντα τριῶν δεῖ μεμνήσθαι· πρῶτον ὅτι ἀνθρώπων ἄρχει, δεύτερον ὅτι κατὰ νόμους ἄρχει καί τρίτον ὅτι οὐκ ἀεὶ ἄρχει».

10. Οι δυσμενείς συνθήκες ζωής σε μια χώρα εξαναγκάζουν τους πολίτες της, συνήθως τους πιο ανήσυχους και τους πιο δραστήριους, να μεταναστεύουν σε άλλες χώρες πιο ευνοϊκές από οικονομική, πολιτική και πολιτιστική κυρίως άποψη.

Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος σχετικά με την πρωταρχική ορμή του ανθρώπου να ικανοποιήσει το ένστικτο της αυτοσυντήρησής του γράφει⁴⁴: Το ψωμί είναι η ελευθερία του πεινασμένου. Όταν τα παιδιά του γυμνητεύουν, δεν έχει καιρό να φιλοσοφήσει. Αλλά, και αν φιλοσοφήσει, η φιλοσοφία του θα είναι φιλοσοφία της πείνας». Γι' αυτό και «τίποτε δεν καταπιέζει τόσο την ελευθερία του λόγου και της δράσης, όσο η ακραία, η απόλυτη φτώχεια»⁴⁵.

11. Οι οικονομικές κυρίως μεταβολές σε μια κοινωνία προκαλούν αργά ή γρήγορα μεταβολές σε ολόκληρη τη δομή της⁴⁶.

12. Ο εμφύλιος πόλεμος με τους αλληλοσπαραγμούς δεν ωφελεί κανέναν από τους αντιμαχόμενους δράστες, αλλά αντίθετα ζημιώνει και τους δύο. Έτσι δικαιώνεται ο παλιός χρησμός της Σίβυλλας για τους αλληλοσπαραγμούς: «Κλαίει ο νικηθείς, ό δέ νικήσας ὄλωλεν»⁴⁷.

13. Οι μεγάλες δυνάμεις, όπως είπε ο λόρδος Πάλμερστον, δεν έχουν ούτε μόνιμες φιλίες ούτε μόνιμες εχθρότητες, παρά μόνιμα συμφέροντα και ανάλογα με αυτά ρυθμίζουν κάθε φορά και προσαρμόζουν την εξωτερική τους πολιτική προς τις διάφορες χώρες, ιδιαίτερα τις μικρές⁴⁸. Είναι κάτι που ποτέ τους δεν πρέπει να το ξεχνούν οι μικρές κυρίως, αν θέλουν να διατηρήσουν μια έστω και στοιχειώδη ανεξαρτησία τους. Γι' αυτό και η άσκηση της πολιτικής από τους κυβερνήτες των μικρών χωρών σύμφωνα με τις υπαγορεύσεις των ισχυρών οδηγεί σε ειρηνική υποδούλωση της χώρας τους σ' αυτούς, πράγμα που ισοδυναμεί το λιγότερο με το έγκλημα της έσχατης προδοσίας προς τη μικρή χώρα τους.

14. Το δέντρο της ελευθερίας αναγκαστικά ποτίζεται κάθε τόσο με το αίμα των πατριωτών και των τυράννων. Είναι το φυσικό λίπασμα (Τόμας Τζέφερσον). Πρβ. και τους στίχους του Ο. Ελύτη: «Για να γυρίσει ο ήλιος, θέλει δουλειά πολλή. Θέλει νεκροί χιλιάδες να 'ναι στους τροχούς. Θέλει κι οι ζωντανοί να δίνουν το αίμα τους».

15. Η πρόοδος της ανθρωπότητας καθορίζεται από οικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές, αλλά ο κυριότερος μοχλός της εξελικτικής διαδικασίας είναι οι ιδεολογικοί και κοινωνικοπολιτικοί σχηματισμοί και μετασχηματισμοί⁴⁹.

16. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τη δημοκρατία είναι η απάθεια και η αδιαφορία των μαζών για τα κοινά, που εκδηλώνεται όχι μόνο και όχι τόσο με την αποχή από τις εκλογές.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. W.H. Walsch, *Εισαγωγή στη φιλοσοφία της Ιστορίας*, μετ. Φ.Κ. Βώρου, Αθήνα 1985, σ. 58.
2. Ι.Σ. Κον, *Φοβούνται τους νόμους της ιστορίας*, μετ. Τ.Δ. Βαφειάδη, Αθήνα 1978, σ. 12.
3. Ε. Πρεβελάκη, *Το πρόβλημα των γενικεύσεων στην ιστορία*, Μνήμων 8(1980-1982) σ. 207.
4. Ε. Πρεβελάκη, *ό.π.*, σ. 208.
5. Στο ίδιο, σ. 324.
6. Φ.Κ. Βώρου, *Φιλοσοφία Ιστορίας*, Σεμινάριο (ΠΕΦ) 6-Φιλοσοφία, Αθήνα 1985, σ. 96.
7. Ε. Πρεβελάκη, *ό.π.*, σ. 224-225.
8. Ε. Πρεβελάκη, *Η ποσοτική ιστορία*, Μνημοσύνη 8(1980-1981) σ. 285.

9. Ε. Πρεβελάκη, ό.π., σ. 285-316.
10. Κ. Γεωργούλη, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Αθήνα 1976, σ. 235-244.
11. Ε. Πρεβελάκη, *Το πρόβλημα των γενικεύσεων στην Ιστορία*, Μνήμων 8(1980-1982) σ. 214-215.
12. Γ. Διζικιρίκη, *Στρουκτουραλιστική γλωσσολογία και σημειολογία*. Επιστημονική Σκέψη 34(1987) σ. 32.
13. Γ. Δ. Βανδώρου, *Ατοπήματα κατά τη συγγραφή και τη διδασκαλία της ιστορίας*, Σεμινάριο (ΠΕΦ)3-Ιστορία, Αθήνα 1984, σ. 56, Φ.Κ. Βώρου, *Δοκίμια Ιστορίας, Κοινωνιολογίας, Γενικής Παιδείας*, Αθήνα 1984, σ. 73-75.
14. Ι.Σ. Κον, *Φοβούνται τους νόμους της ιστορίας*, μετ. Τ.Δ. Βαφειάδη, Αθήνα, σ. 51.
15. Τ.Β. Bottomore, *Κοινωνιολογία*, μετ. Δ.Γ. Τσαούση, Αθήνα 1983, σ. 50.
16. Στο ίδιο, σ. 55.
17. Φ.Κ. Βώρου, *Μεθοδολογία και φιλοσοφία της Ιστορίας*, Ν. Παιδεία 27(1983) σ. 84.
18. Του ίδιου, *Αναζήτηση της ιστορ. αλήθειας — Μεθοδεύσεις παραχάραξής της*, Τα Εκπ/κά 1(1985) σ. 69.
19. Του ίδιου, *Για τη διαμόρφωση της διδακτικής της Ιστορίας*, Ν. Παιδεία 36(1985) σ. 143-150.
20. Κ. Γεωργούλη, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Αθήνα 1976, σ. 159.
21. Ε. Πρεβελάκη, ό.π., σ. 210.
22. Γ. Γιαννόπουλου, *Η διδασκαλία της Ιστορίας*, Ν. Παιδεία 42(1987) σ. 169-170.
23. Κ.Σ. Κασιμάτη - Ε.Ν. Ρούσου, *Φιλοσοφία Γ' Λυκείου*, Έκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 1985, σ. 245-246.
24. Ε.Χ. Καρρ, *Τι είναι ιστορία;* μετ. Φρ. Λιάππα, Αθήνα 1974, σ. 79.
25. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Κοινωνιολογία και Ιστορία: Ομοιότητες και διαφορές*, Αθήνα 1989, σ. 176.
26. Φ.Κ. Βώρου, *Δοκίμια Ιστορίας, Κοινωνιολογίας, Γεν. Παιδείας*, Αθήνα 1984 σ. 95.
27. Γ. Τοπόλσκι, *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, μετ. Μ. Και Γ. Μαραγκού, Αθήνα 1983, σ. 51.
28. Στο ίδιο, σ. 54.
29. Στο ίδιο, σ. 55-57.
30. Ε. Πρεβελάκη, ό.π., σ. 210.
31. Φ.Κ. Βώρου, ό.π. σ. 75.
32. Του ίδιου, *Μεθοδολογία και φιλοσοφία της Ιστορίας*, Ν. Παιδεία 27 (1983) σ. 82.
33. Του ίδιου, *Για τη διαμόρφωση της διδακτικής της ιστορίας*, Ν. Παιδεία 36(1985) σ. 142-152.
34. C.G. Hempel, *Η λειτουργία των γενικών νόμων στην ιστορία*, μετ. Φ.Κ. Βώρου, Ν. Παιδεία 27(1983) σ. 93.
35. Πανόραμα σύγχρονων ιδεών, μετ. Π. Καλλιγά, Α' τ., Μέρος Γ': *Η φιλοσοφία της Ιστορίας*, Αθήνα 1958, σ. 392.
36. Στο ίδιο, σ. 389.
37. Τ.Β. Bottomore, ό.π. σ. 55-58, 103-105.
38. Γ. Γιαννόπουλου — Ε. Οικονομοπούλου — Θ. Κατσουλάκου, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές Γ' Λυκείου*, έκδ. ΟΕΔΒ, Αθήνα 1987, σ. 46-48.
39. W. and A. Durant, *Συμπεράσματα της ιστορίας*, μετ. Μ. Κορνήλιου, Αθήνα, Αθήνα 1968, σ. 101.
40. Στο ίδιο, σ. 90.
41. Στο ίδιο, σ. 19-20.
42. Στο ίδιο, σ. 62.
43. Ι.Σ. Κον, ό.π., σ. 82.
44. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, *Ο σύγχρονος άνθρωπος*, Αθήνα 1966, σ. 18.
45. Τζ.Κ. Γκαλμπρέιθ, *Η νέα πραγματικότητα*, Εφ. «Νέα της Μόσχας» 26-2-1989, σ. 4.
46. Φ.Κ. Βώρου, *Φιλοσοφία της ιστορίας - Σεμινάριο (ΠΕΦ)6-Φιλοσοφία*, Αθήνα 1986, σ. 96.
47. Μ. Πλωρίτη, *Η νύφη και ο χορός, η ουρά και τα λατομεία*, Εφ. «Το Βήμα» 10-8-1986.
48. Του ίδιου, *Ο φοβερός πολύπους*, Εφ. «Το Βήμα» 23-11-1987.
49. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Η διδασκαλία της Ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση*, Αθήνα 1988, σ. 164.